

Az amputált emlékezettől a gyökerek kereséséig

Lokális emlékezetpolitika Wrocławban (Breslauban) 1989 után

Ad multos annos,
panie profesorze!

A 20. századi közép-európai történelemben nem ritka az olyan példa, amikor egy multikulturális, soknemzetiségű, sokvallású város – külső vagy belső, erőszakos vagy békés hatások (azaz spontán vagy erőszakos asszimiláció; elűzések, kitelepítések, elmenekülés; háborús helyzetben vagy békeidőben) következtében – elveszíti heterogén jellegét. Ami azonban Alsó-Szilézia központjával, Wrocławval (magyar nevén: Boroszlóval) történt, az még az abszurditásokban bővelkedő közép-európai történelemben is párját ritkítja. Ennek érzékeltetésére álljon itt pár rövid adat: 1932-ben a náci párt, az NSDAP Breslauban a szavazatok 43%-át szerezte meg, míg 1938-ban elnyerte az „*Adolf Hitler leghűségesebb városa*” címet, egy évtizeddel később (1948 decemberében) a város már a Lengyel Népköztársaság határain belül helyezkedett el, közel 300 ezer lengyel és mindösszesen 2,1 ezer német nemzetiségű lakossal. Alig pár év lefolyása alatt a német Breslauból hirtelen lengyel Wrocław lett, ahol a II. világháború végével nemcsak a település német és zsidó jellege szűnt meg, hanem a város túlnyomó része fizikailag is megsemmisült. Wrocław Lengyelországhoz való csatolása némi zavart és meglepetést okozott, hiszen a korabeli lengyel közvélekedésben Breslau [vagy Stettin (Szczecin)] nem volt jelen, és – ellentétben Gdańskkal (Danziggal) – a lengyel politika nem is tartott rá igényt. A nagyhatalmi döntés alapján Lengyelországhoz kerülő város német múltját a kommunista hatalom – szó szerinti értelemben – el és ki akarta törölni, és azt „*ellengyelesíteni*” kívánta, elsősorban városkinézeti értelemben. Wrocław példája abból a szempontból is érdekes lehet, hogy egy határ menti régió, Szilézia egyik központjának számít, ahol az évszázadok során keresztezték egymást a lengyel, cseh, Habsburg és porosz (német) hatások, illetve számos vallásnak adott otthont a múltban és a jelenben (római és görögkatolikus, ortodox, protestáns, izraelita).

Az alábbi írás arra keresi a választ, hogy a mai, gyakorlatilag szintisztán lengyel etnikumú Wrocław városi vezetése és lakói az utóbbi két évtizedben hogyan keresték lakóhelyükön a német Breslaut, hogyan fedezték fel a város sokszínű (egykori) mivoltát; a nyomokban megmaradt multikulturalizmus, azaz az etnikai és vallási közösségek (mindenekelőtt a németek, zsidók és ukránok), hogyan formálja a városi összképet. Hogyan fedezték fel maguknak (és a külvilágnak) Wrocław-Breslau 1945 előtti múltját, hogyan alakult át a címben szereplő „*amputált emlékezet*” az etnikai, vallási és kulturális sokszínűség felvállalásává, kutatásává és ápolásává.

Wrocław rövid története

A város Kr. u. 1000 tavaszán kerül be az *annales*-ek lapjaira, amikor III. Ottó német-római császár és Merész Boleszláv lengyel fejedelem gnieznói találkozásuk alkalmából megállapodtak abban, hogy püspökséget létesítenek *Vratislaviában*, előtte azonban a Piast-házi Boleszláv, egész Sziléziával egyetemben, elfoglalta a várost. A 11. század során a tartomány a lengyel-cseh ellenségeskedés tárgya maradt, azonban a feudális szétagoltságot a még akkor döntően szláv nyelvű tartomány sem kerülte el, és 1138 és 1335 között az ún. Piast-leszármazottak sziléziai ága gyakorolta a hatalmat. Lengyelország 14. század eleji újraegyesítését követően Kelet felé fordult (a keresztetek állama és a Litván Nagyfejedelemség), ennek folyamánaként a német befolyás egyre erőteljesebbé vált Sziléziában. A bajor, türingiai és szász földről származó német telepetek beköltözése, akik magukkal hozták jogberendezkedésüket és szokásaikat, felgyorsította a helyi szláv lakosság fokozatos elnémetesedését.

1327-ben a tartomány Luxemburgi János cseh király kezére került, azaz *de facto* így elszakadtak a Lengyelországgal összekötő politikai szálak, de a gazdasági és az egyházi kapcsolatok még hosszú évtizedekig erősek maradtak. Mivel Szilézia Csehországgal kötötte össze sorsát, ez azt is jelentette, hogy kétszáz évig a Luxemburgi-, majd Jagelló-dinasztiából kerültek ki uralkodók, de politikai és kulturális értelemben egy nagyobb egység, a Német-római Birodalom része lett. Szilézia nem ismerte el a volt huszita, Podjebrád György cseh király uralmát, és ekkor, a pápa biztatására, Hunyadi Mátyás hadaival elfoglalta volt apósa országát, így került magyar (és immáron megkoronázott cseh) királyként Wretslawba. Az innen származó polgárlány, Krebs Mária adott életet Mátyás egyetlen (és törvénytelen) gyermekének, Corvin Jánosnak.

A harmincéves háború alatt a döntően protestáns Szilézia mint a Cseh Korona egyik tartománya a katolikus Habsburgokkal ellentétes oldalon harcolt, hadserege a fehér-hegyi csatában a cseh rendek csapatai sorában vonult fel. A vesztfáiai békét követően Szilézia visszatért a háborút megelőző állapothoz: a Habsburgok uralma alatt maradt továbbra is, és a *Pragmatica Sanctio* elutasításával II. Frigyes porosz király megkezdte a harcát Mária Terézia ellenében – kitört a Szilézia birtoklásáért vívott osztrák örökösödési háború. 1741-ben a porosz csapatok bevonultak a városba, és 480 év viszonylagos függetlenség után a tartomány egy centralizált állam keretein belül találta magát.

A 19. század folyamán megváltozott a város etnikai és vallási összetétele: az evangélikusok a lakosság több mint a felét, a katolikusok mintegy négytizedét, a zsidók 1%-át tették ki. 1871-ben a Német Császárság kikiáltása után Breslau egyre inkább kozmopolita jellegű várossá vált, ám a nacionalizmus megjelenése a 19. század második felében rossz jövőt jósolt, hiszen a tartomány Poroszország, Oroszország és Ausztria határvidékén feküdt és kitapinthatóak voltak a város volt urainak, az osztrákoknak, a lengyeleknek és a cseheknek a nyomai. Az új korszak, a már császári Németország új törekvéseit fejezte ki a római egyház ellen indított *Kulturkampf*, s mivel a tartomány lakosainak többsége katolikus volt, Szilézia igencsak megszenvedte azt. Visszaütött Bismarck kancellár másik akciója, amelyet a szárba szökkenő

szociáldemokrácia ellen indított meg, ugyanis az üldözés ellenére a munkásmozgalom még inkább szervezettebb lett.

A 19. század második felében hatalmas tőkeinjekciót kapott a tartomány, amelynek fejlődése nagymértékben hozzájárult a német gazdaság sikereihez, például a szén kitermelése és az acélgyártás területén, valamint a város Kelet-Németország bankközpontjának számított. Breslau jelentőségének növekedése más területen is megfigyelhető: tudományos, kulturális szempontból egy szolid, vidéki központból a 19. és 20. század fordulójára nemzetközi hírnévre tett szert. A pszichiáter Alois Alzheimer, a fizikus Max Born, a bakteriológus Robert Koch is itt tevékenykedett, de a Nobel-díjasok listája még imponálóbb: Theodor Mommsen (irodalom – ókortörténet), a pozsonyi születésű Philipp von Lenard (fizika), Paul Ehrlich (orvostudomány), Gerhardt Hauptmann (irodalom).

1918-ban, I. világháború végét követően Németország ezen része megérezte a vereség súlyát – a megszülető Lengyelország politikai és fizikai valósággá lett, Breslau határától mintegy 50 km-re. A városra magára nem fájt a lengyelek foga, de Felső-Sziléziát megszerezhetőnek és megszerzendőnek tartották. Az első világhégest követő zűrzavaros idők Breslauban sem múltak el nyomtalanul, utcai harcok, sztrájkok, növekvő munkanélküliség és az ezzel járó létbizonytalanság, az infláció gyorsulása jellemezte a weimari köztársaság első éveit. Az 1929-ben kezdődött világválság „begyűrűzött” a városba is, a szélsőséges pártok (például a nácik) pedig egyre nagyobb befolyásra tettek szert. 1933-tól kezdődően a breslaui zsidók számára a náci korszak törvényei és antiszemitizmusa azt is jelentette, hogy a vilmosi időszak asszimilációs politikája rövid életűnek bizonyult. Bár az 1930-as évek végére a 30 ezret számláló izraelita közösség fele már nem tartotta a vallását, az időközben életbe léptett diszkriminációs intézkedések mindenkit érintettek. A zsidóellenes pogrom, a Kristályéjszaka drámája minden kételkedőt meggyőzhetett a nácik terveiről, és ennek megfelelően felgyorsult a zsidók kivándorlása a városból. Ugyanilyen üldöztetésben részesültek a helyi lengyelek, hiszen ők – mint szlávok – az *Untermensch* kategóriába soroltattak, a hatalom bezáratta iskoláikat, betiltotta az anyanyelvű sajtójukat, majd 1939-ben minden lengyel nemzetiségű diákot kidobtak a breslaui egyetemről.

A II. világháború kitörése közvetlenül érintette Breslaut, ugyanis a hadi megmozdulások első frontjára került, de amint távolabbra került Nagy-Németország határa (a nyugati lengyel területek egy részének bekebelezésével és a Főkormányzás megalakításával), értelemszerűen megszűnt frontváros lenni, így egészen a háború utolsó szakaszáig Breslaut elkerülték a harcok. A háború alatt megváltozott a metropolisz etnikai arculata: Lengyelországból, a Baltikumból és Ukrajnából tízezerszámmra érkeztek kényszermunkások. A zsidókat 1941 júliusától 1943 júniusáig kilenc hullámban deportálták – mindösszesen 160 zsidó élte meg a háború végét a városban. 1944 végére már látszódtott Németország veresége, és 1945-ben, először 1813 óta, a frontvonalon találta magát. A német hadvezetés – bár erre semmi különösebb oka nem volt – Breslaut „*Festung*” (azaz ostromerőd) rangra emelte, amelyet a Hitlerjugend, a nyugdíjas népfelkelők és a veterán *Waffen SS*-osztagoknak kellett védelmezniük. 1945 januárjában megkezdődött a civilek evakuációja, de a szovjetek a várost még április végén, Hitler öngyilkosságakor sem tudták bevenni. Május 6-án írták alá a kapitulációt, ekkorra fizikailag Breslau nagy része azonban már megsemmisült.

Nem sokkal a háború befejezése után még mindig kérdéses volt a város hovatartozása. A végső döntést a nagyhatalmak potsdami konferenciájának kellett meghoznia. Breslau birtoklásáról a győztes nagyhatalmak képviselői az utolsó pillanatban döntöttek. A Német Birodalom keleti fele (így Szilézia, Pomeránia), illetve Kelet-Poroszország egy része a lengyel államhoz került – ezek lettek az ún. „*Visszatért Területek*”. 1945 és 1947 között a város etnikai összetétele gyökeresen megváltozott: eltűnt a német Breslau és megszületett a lengyel Wrocław. Míg 1945 decemberében 33 ezer lengyel volt ide bejelentve, és németekből ötször annyi, 1947 márciusára viszont már 196 ezer lengyel és csak 17 ezer német lakott a településen. A német nemzetiségűek kitelepítését csak a legrosszabb színekkel lehet jellemezni; ahogy a várost elhagyták a német kiűzöttek, úgy jelentek meg itt a lengyel repatriáltak, a „*hazatelepülők*”. A városba döntő többségében Közép-Lengyelországból érkeztek új lakosok, ugyanakkor az immáron szovjet területté váló volt keleti lengyel területekről, az ún. Keleti Végekről (*Kresy Wschodnie*) repatriálók aránya nem érte el a 20%-ot (magából Lembergől a lakosok 10%-a származott az 1948-as adatok szerint).¹ A város szellemi életében a lengyeliek hatalmas szerepet játszottak, hiszen az innen érkező professzorok, tanárok alapították újra a Wrocław-i Egyetemet, illetve Műegyetemet, amelyet a németek – kényszerűségből – „*magukra hagytak*”.

A hivatalos állami propaganda az „*impériumváltást*” követően azt kezdte el hangsúlyozni, hogy a II. világháborút követő határváltozásokkal Lengyelország „csupán” az államalapítás Piast-hagyományához tért vissza (innen a „*Visszaszerzett Területek*” elnevezés is), Magyarán az 1000 körüli határok egybeesnek az 1947-es határokkal. Ám sokáig, még az 1960-as években is a lakosok ideiglenes állapotnak tartották az ottlétüket, másképpen mondván: „*cso-magjaikon éltek*”, azt várva, mikor változik meg a város állami hovatartozása. Véglegesen, legalábbis jogi értelemben, a város hovatartozása 1990-ben rendeződött, amikor is az újra-egyesült Németország és Lengyelország képviselői megkötötték az alapszerződést, amely lépéssel Berlin megerősítette az 1970-es nyugat-német–lengyel államszerződés által elismert lengyel–német határvonalat. A nagyobb társadalmi megmozdulások, amelyek a lengyel szocialista államot megrázták (az 1956-os poznańi munkásfelkelés, az 1968-as anticionista hadjárat, majd az 1970-es tengermelléki ellenzéki megmozdulások) a várost nem érintették. De így is, 1980–1981 között, ameddig a „*Szolidaritás*” legálisan működhetett, a várost is áthatotta a szabadság szelleme, és a szakszervezet komoly társadalmi tényezővé nőtte ki magát. A hadiállapot 1981. decemberi bevezetése mindennek véget vetett, de a Pandóra szelencéjéből kiszabadított szellemet nem lehetett visszazárni: 1989-ben a lengyelországi félszabad választások a rendszerváltás kezdetét jelentették.

A német Breslau, azt lehet mondani, pillanatok alatt lengyel várossá vált, azaz a település „*degermanizációja*” (lengyel fogalommal élve: „*odniemczanie*”) viszonylag gyorsan végbement – legalábbis a felszínen. Eltűntek a német utcanévek, helyükre lengyel nevek és szellemiségűek léptek. Gyorsan eltűntek a városképet addig meghatározó emlékművek: így von Blücher tábornok, Nagy Frigyes vagy III. Frigyes Vilmos szobrai, függetlenül attól, hogy éppen vagy sérülve vészelték át a heves harcokat. A „*szimbolikus honfoglalás*” során lengyel hősokeket,

---

¹ Eggers-Dymarski – Gizewska – Lenk – Pfeifer 2006: 107.

figurákat ábrázoló szobrok kerültek Wrocław utcáira, tereire, parkjaiba. A középkori katedrális (ami 1945 folyamán 70%-ban megsemmisült) restaurálása során a lengyel jelleget emelték ki, például a lengyel szentek kerültek előtérbe.² A lengyelesítés más épületek restaurálásakor is tettenérhető volt – a hatóságok a gótikus, barokk jellegű épületek, műemlékek felújításának adtak zöld utat, hiszen ily módon hangsúlyozni lehetett a porosz uralom előtti korszak fontosságát. A lengyelesítésnek azonban nemcsak épített javak estek áldozatául, hanem könyvek, levéltári anyagok, használati tárgyak is. A város „*degermanizációjára*” a Visszatért Területek lengyel jellegének megindokolása szolgáltatott ideológiai alapot. Ez összefüggésben volt a korabeli lengyel társadalomban uralkodó közhangulattal, azaz a lengyelek döntő többségének – tekintettel a II. világháborúban elszenvedett sérelmekre – minden gyűlöletes volt, ami kapcsolódott a németekhez. A szocializmus korszakában a helyi lakosok afféle „*mindennapi skizofrénia*” állapotában lehettek. Egyfelől a hivatalos propaganda, az oktatás azt harsogta, hogy Wrocław ősi lengyel város, de a tapasztalat éppen az ellenkezőjét bizonyította: a fürdőszobákban található „*Kalt*” és „*Warm*” feliratú vízcsapok, a falakon felbukkanó német feliratok, a lakásokból előkerülő gót betűs könyvek, újságok mind egy idegen, távoli, de egyben vonzó világ maradványai voltak.

A gyökerek keresése és megtelepedése

„*Wrocław olyan város, amelynek amputálták az emlékezetét*”³ – fogalmazta meg találóan Andrzej Zawada irodalomtörténész a már nevében is programadó írásában, a „*Breslaw*”-ban,⁴ majd így folytatja: „*Sokáig bevándorlónak érzetem magam Wrocławban. Bár itt tanultam, barátokat szereztem, pár évvel később családot alapítottam, valahányszor kimentem az utcára, olyan érzésem volt, mintha külföldön járnék. S bár lengyel beszédet hallottam a környezetemben, ugyanolyan erős maradt bennem ez az érzés. A templomok égbe nyúló gótikája, a rengeteg iskola, kórház, hivatal sötétvörös neogótikus homlokzatának kaszárnyaritmusa, a szürkéssárga klinkertéglákkal kirakott újklasszicista bérházak kinézete mind markáns, szigorú germán vonásokat adott a városnak*”.⁵

Az eredetileg 1996-ban megjelent esszében a szerző arra tesz kísérletet, hogy a város német és lengyel, addig mindkét oldalon teljesen külön (szeparáltan) kezelt történetét *közös-ként, elszakíthatatlanként* mutassa meg. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az 1990-es évektől kezdve megkezdődött a wrocław-i „*múltkeresés*”, azaz a város breslaui gyökereinek a felfedezése. Ennek a rendszerváltás utáni legelső, szimbolikusnak is mondható eseménye az volt, amikor 1990-ben a frissen, demokratikusan megválasztott képviselő-testület megszavazta a régi címer visszaállítását, amelyet a településnek V. Károly német-római császár adományozott

---

² Helmich – Kujawiński – Kutschke – Toman 2006: 82.

³ Zawada 2007: 1006.

⁴ A neologizmus a város lengyel (Wrocław) és német (Breslau) összevonásából jött létre.

⁵ Zawada 2007: 998.

még 1530-ban.⁶ Nem sokkal később számos utca nevét változtatták meg (a kommunista korszak hősei és eseményei végérvényesen eltűntek), és lassan, de biztosan a város elkezdte felfedezni eltitkolt, elhallgatott múltját: könyvek, albumok jelentek meg Breslau 1945 előtti történetéről, megkezdődött a falakon, templombelsőkön megmaradt német feliratok restaurálása.

A lokális identitás megerősödésében kétségkívül két esemény játszott kulcsszerepet: a Főtér újjáépítése és az 1997-es nagy árvíz. A város központi helye kissé lerobbant állapotban élte meg a rendszerváltás korszakát, de a Főtér fokozatosan visszanyerte méltó helyét – a város fizikai és szimbolikus (közösség- és identitásformáló) központjává vált, amelynek szépsége a helyieket büszkeséggel, míg az ide érkező vendégeket ámulattal tölti el. Igazodási hely lett hamarosan, nem véletlenül – itt található a Városháza épülete, számos kulturális és szórakozási lehetőségre nyílik alkalom. Az 1997-es árvíz során az Odera messze kilépett a medréből, hatalmas károkat okozva és fenyegetve a belvárosi részeket is. A lakosok összefogása a természeti katasztrófa ellen a másik wrocławival és végső soron magával a várossal teremtett meg egyfajta szolidaritásérzetet: azokban a napokban nem számított, hogy a veszélyeztetett épületet, városrészt ki építette, a német–lengyel örökség egybefonódott, tehát több évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy az itt lakók valóban magukénak érezzék a várost.⁷

A település új imidzsének fenntartásában és népszerűsítésében a wrocławai polgármesteri hivatal vállalta és vállalja a legnagyobb feladatot. A kidolgozott koncepciók mellé kellett agilis polgármesterek is, akik a városfejlesztésen kívül fontosnak tartották a település civil diplomáciájának (jó értelemben vett propagandájának mind a városon belül, mind pedig bel- s külföldön) felkarolását. Bogdan Zdrojewski (1990–2001), valamint Rafał Dutkiewicz (2002 óta) polgármesteri tevékenységük során hallatlan népszerűsége tettek szert, elsősorban a város érdekében kifejtett munkájuknak (így a multikulturalizmus öröksége felvállalásának) köszönhetően. Mindketten arra törekedtek, hogy a városnak nyitott, toleráns, sokszínű, európai jellegű biztosítsanak, nem feledkezve meg arról, hogy azt zömében lengyelek lakják. Ugyanakkor ez a kép nemcsak „*belső felhasználásra készült*”, hanem a külvilág számára is van üzenet – ugyanis a külföldi befektető valószínűleg szívesebben invesztál egy önmagát nyitottnak deklaráló településen és/vagy régióban.

A multikulturális múlt feltárásában és terjesztésében a városháza megkülönböztetett figyelmet fordít az ebbe a koncepcióba beillő kiadványok támogatására. Az egyik ilyen jellegű könyvet Bogdan Zdrojewski polgármester kezdeményezte még 1996-ban, amikor is felkérte a Lengyelországban, de a világon is jól ismert (és elismert) brit történészt, Norman Daviest a város történetének feldolgozására. Davies maga mellé vette fiatal tanítványát, a germanista Roger Moorhouse-t, és együtt írták meg a 600 oldalas monográfiát. A jól megrendezett, városreklámnak illő módon a könyv *egyszerre* jelent meg három nyelven (angolul, németül,

---

⁶ A címerben megtalálható a cseh oroszlán (a város cseh koronához tartozása okán), a sziléziai sas (Piast-örökség), egy „W” betű, amely utalás a település latin nevére (Wratislavia), amelyet a város patrónusának, Keresztelő Szent Jánosnak a feje fog össze.

⁷ Galent–Kubicki 2010: 228–229.

lengyelül), három országban.⁸ A könyvet jegyző ismert történész, az esszéisztikus előadásmód, valamint a bemutatott téma mind arra predesztinálta a munkát, hogy a Visztula (és stílszerűen: az Odera) partjai mellett bestsellerré váljon. A lengyelországi olvasót pedig arra ébresztette rá a könyv, hogy Wrocław/Breslau (de egyben a régió, Szilézia) múltja gazdag nyelvekben, nemzetiségekben, vallásokban, impériumváltásokban. Hasonlóképpen, a városi vezetés támogatta a fiatal német történész, Gregor Thum monográfiáját is, amely a város gyökértelen, 1945 utáni történetét dolgozta fel alaposan.⁹ Az említett munkákon kívül természetesen más könyvek is jelentek meg a polgármesteri hivatal támogatásával, de a legkomolyabb és legalaposabb munka ebből a körből a városról szóló enciklopédia, amely méretét (1000 oldal A4-es kiadásban) és tartalmát (7 ezer szócikk, kép, ábra és térkép) tekintve imponáló munkának bizonyult (három kiadást élt meg, azaz több ezer példány fogyott el belőle szerte az országban). Az enciklopédia szerkesztői és szerzői teljes egészében felvállalták a város multikulturális, sokszínű múltját és jelenét.¹⁰

A városban számos olyan alapítvány, civil szervezet működik, amely Wrocław/Breslau sokszínű örökségét vállalja fel és próbálja közelebb hozni a többségi társadalom számára. Az alább említett szervezetek civil alapon szerveződtek és működnek, de egyúttal bírják a Városháza erkölcsi és anyagi támogatását.

Az Angelus Silesius Háza (*Dom Spotkań Angelusa Silesiusa*) 1993-tól működik a katolikus egyház keretein belül. Kezdetben tevékenysége a lengyel–német ifjúságcsere-programokra korlátozódott, de idővel a szervezet a lengyel középiskolákban is jelen kezdett lenni, ahol az egy napig tartó műhelymunka során mutatják meg a fiataloknak a város múltját, multikulturális örökségét, a lokálpatriotizmus fontosságát, tanítva őket a velük és közelükben élő kisebbségek iránti érzékenységre.¹¹ A Béke Háza Alapítvány (*Fundacja Dom Pokoju*) elsősorban a különböző kultúrák és nemzedékek találkozáját szeretné megvalósítani, és azoknak az embereknek is emléket kíván állítani, akik 1933 és 1968 között meghaltak, börtönben szenvedtek, politikai, faji vagy vallási okokból a városból kitelepülni kényszerültek.¹² A városi önkormányzat támogatásával az alapítvány a „*Multikulturális Wrocław*” című programot mendedzseli, amely a város fiatalságának akarja megmutatni a település sokszínűségét.¹³ Az Edith Stein Társaság (*Towarzystwo Edyty Stein*) a zsidó–keresztény párbeszédre, a lengyel–német kiegyezésre fekteti a hangsúlyt. A szervezet például olyan nyári tábor szervez a fiataloknak,

⁸ Davies–Moorhouse 2002a; Davies–Moorhouse 2002b; Davies–Moorhouse 2002c. A könyv recenziója Lagzi 2003.

⁹ Thum 2003, lengyel nyelven: Thum 2006.

¹⁰ Harasimowicz–Suleja 2000.

¹¹ www.silesius.org.pl (Utolsó ellenőrzés: 2015. szeptember 25.) Angelus Silesius (szó szerinti fordításban: Sziléziai Angyal, valódi nevén: Johannes Scheffler). Költő, orvos, misztikus és ferences szerzetes volt egy személyben, aki a 17. századi Boroszlóban élt és alkotott. Ugyan verseit német nyelven írta, de az európai és keresztény hagyományokhoz való szoros kapcsolódása alkalmassá tette őt, hogy évszázadokkal később a multikulturalizmus „propagálója” legyen.

¹² www.dompokoju.org (Utolsó ellenőrzés: 2015. szeptember 25.)

¹³ Ratajczak: 49–50.

ahol meg lehet ismerni a zsidó Breslaut, és a lengyel, német vagy izraeli történeszeknek is kínál műhelytalálkozókat.¹⁴

Külön figyelmet érdemel a Városháza által 2006-ban alapított Angelus – Közép-Európai Irodalmi Díj, amelyen a közép-európai régió prózaíróinak lengyelre lefordított munkái indulhatnak. A 150 ezer zlotys (kb. 10 millió forint) fődíjat az a mű kaphatja meg, amely reflexióra készíti az olvasót a mai világgal kapcsolatosan és elmélyíti a más kultúrák iránti ismereteket.¹⁵ Habár nem tartozik szorosan a multikulturalizmushoz, de érdemes megemlíteni a Kelet-Európai Kollégiumot (*Kolegium Europy Wschodniej, KEW*), hiszen az intézmény erősen kötődik a város közép-európai nyitottságához és a Keleten gyökerező hagyományaihoz. Az intézmény megalapításának ötlete Jan Nowak-Jeziorański, a Szabad Európa Rádió lengyel adásának volt főszerkesztőjétől ered, aki a lengyel–német, sikeresnek mondható ifjúságsere programokat szem előtt tartva szorgalmazta egy Kelet (azaz Lengyelországgal közvetlenül határos posztszovjet térség) iránt nyitott alapítvány létrehozását. A *KEW* célul tűzte maga elé, hogy a közép-európai térség nemzetei közötti együttműködést segíti elő, kiadja a *Nowa Europa Wschodnia* című, a posztszovjet térséggel foglalkozó, kéthavonta megjelenő folyóiratot, és fehérorosz, illetve ukrán tematikájú könyveket jelentet meg.¹⁶

Etnikumok Wrocławban: zsidók, németek, ukránok

Wrocław etnikai értelemben alapvetően homogén város: a 630 ezer lakosból a 2011-es népszámlálás alapján mindössze pár száz a nem lengyel nemzetiségű. Ha a száraz statisztika oldaláról közelítjük meg a kérdést, akkor ki lehet jelenteni, hogy Wrocławban a multikulturalizmus csupán formai lehet, ugyanis hiányzik az ahhoz szükséges „*etnikai massa*”, azonban a város multikulturalizmusának egyik paradoxona, hogy azt a többségi lengyelek művelik. Mindhárom közösségre (német, ukrán, zsidó) jellemző, hogy köreikben az asszimiláció előrehaladott állapotban van, amin kicsiny és szórvány helyzetükre való tekintettel nem lehet csodálkozni. Legtöbbjük már többet beszél lengyelül, mint anyanyelvén, a házastársuk is rendszerint lengyel nemzetiségű. Ugyanakkor mindhárom közösség képes fenntartani és működtetni egy kulturális jellegű szervezetet, amelynek programjai szervesen beleépültek a város multikulturális arculatába, habár a szervezetek a kulturális jelenlétnél komolyabb célokat nem tűznek maguk elé, de ez a jelenlét minden bizonnyal megfelel kicsiny közösségük elvárásainak és lehetőségeinek. A helyi kisebbségi közösségek jelenlétének erősítésére és megmutatására alkalmas a 2008 óta megrendezésre kerülő „*Kultúrák kaleidoszkópja*” című fesztivál, amely

---

¹⁴ www.edytastein.org.pl (Utolsó ellenőrzés: 2015. szeptember 25.) Edith Stein breslaui ortodox zsidó családban született, itt járt a filozófiai fakultásra, majd az I. világháborút követően az egyetemen kezdett tanítani. Áttért a római katolikus vallásra, és 1942-ben Auschwitzban halt meg. 1998-ban pedig a katolikus egyház szentté avatta mint Európa társvédőszentjét.

¹⁵ www.angelus.com.pl (Utolsó ellenőrzés: 2015. szeptember 25.)

¹⁶ www.kew.org.pl (Utolsó ellenőrzés: 2015. szeptember 25.)

a városban élő ukrán, német, zsidó, lemkó¹⁷ kultúrát kívánja közelebb hozni a többségi társadalom számára, a széles közönségnek szánt programokon keresztül (táncfellépés, kézműves foglalkozások, gyerekeknek szóló versenyek stb.).

A breslaui izraelita hitközség a 19. század folyamán mind gazdasági, mind intellektuális értelemben erős volt, a közösségre nagy csapás volt az 1938-as Kristályéjszaka, és maga a holokauszt is. A wrocławai zsidó közösség tagjai a II. világháború után közvetlenül telepedtek le a városban, tehát sem szellemi, sem fizikai értelemben nem kötődtek új otthonukhoz (jellemző példa a korabeli állapotokról: a breslaui zsidó hitközség dokumentációját 1945 után Varsóba szállították¹⁸). Az új lakók vagy holokauszt-túlélők voltak, vagy a Szovjetunióban vészelték át a háborút és voltak kénytelenek repatriálni Lengyelországba. Azonban a viharos események (1956, 1968) a zsidó lakosságot emigrációba kényszerítették, így a rendszerváltásra a hitközség létszáma csupán pár száz főt számlált. A jelenlegi zsidó közösség a Fehér Gólya nevet viselő zsinagóga (*Synagoga pod Białym Bocianem, Synagoge zum Weißen Storch*) köré szerveződik. A zsinagóga – a vallási feladatokon kívül – kulturális találkozóhelyként és oktatási központként is működik, ahol koncertek, kiállítások, színházi előadások zajlanak.¹⁹

A régi, világháború előtti német lakosok közül alig pár tucat ember „ragadhatott” a városban, a közösség többsége a környező régióból (azaz Sziléziából) származik, azaz semmi köze sincsen a háború előtti németiséghez. A wrocławai székhelyű *Niemieckie Towarzystwo Kulturalno-Społeczne* (NTKS, németül: *Deutsche Sozial-Kulturelle Gesellschaft in Breslau*) 1957-ben, az enyhülés folyamányaként jött létre, a német nemzetiségű személyeket és a Németországgal szimpatizáló lengyeleket gyűjti maga köré, kb. másfélezer tagja van. Fő célja: a német nyelv tanítása és ápolása, Alsó-Szilézia kulturális örökségének a továbbadása, valamint minél szélesebb kapcsolatokat építeni a lengyel társadalommal és önkormányzatokkal. A NTKS-t a stuttgarti székhelyű *IFA (Institut für Auslandsbeziehungen)* és a varsói belügyminisztérium finanszírozza, valamint támogatja azt a wrocławai német Főkonzulátus is.²⁰ Az utóbbi diplomáciai kirendeltség az egyedüli ilyen jellegű intézmény a városban,²¹ de számos országnak van tiszteletbeli konzuli kirendeltje. A Főkonzulátus számos olyan projektet, kezdeményezést

¹⁷ A lemkók (másképpen: lemkek, lemákok) a ruszinok (rutének) egyik néprajzi csoportját alkotják, akiknek a törzsterületük a lengyel–szlovák határvidéken, az Alacsony-Beszkidekben van. Sziléziába a népcsoport tagjai a Visztula-akció során kerültek. A 2002-es népszámlálás adatai szerint Lengyelországban 6000 lemkó él, maguk az érintettek ennek tízszeresére becsülik létszámukat.

¹⁸ Zabłocka-Kos: 333.

¹⁹ A jelenleg a zsinagóga mellett működő, *Mlecarnia* nevet viselő kávézó nem a helyi hagyományokat vállalja fel, hanem a galíciai, haszid miszticizmussal teli zsidó világ elevenedik meg a falakon. Mondani sem kell, hogy ebben az esetben egy „importált” világról van szó, amely a turisták (és részben a helyiek) számára érdekes kuriózum lehet, de semmiképpen sem illeszkedik a lokális történelemhez (a haszidok alig voltak jelen a német nyelvterületen, ráadásul a breslaui hitközség élesen szembehelyezkedett ezzel az irányzattal). Zabłocka-Kos: 338.

²⁰ <http://www.ntkswroclaw.vdg.pl/pl/> (Utolsó ellenőrzés: 2015. szeptember 25.)

²¹ 1956-ban kezdte meg működését konzulátus az NDK képviselőjeként, amit az egyesített Németország „megörökölt” 1990-ben.

támogatott az idők folyamán, amelyek a város német múltjának feltárására, ápolására irányultak, azaz az itt dolgozó német diplomaták nemcsak szigorúan vett diplomáciai küldetést töltenek be, hanem kulturális szinten is képviselik Németországot.

A wrocławui ukránok nem számítanak őshonos lakosnak, hiszen csak a II. világháború utáni események sodorták őket – a szó szoros értelmében – a városba. A II. világháború után közvetlenül végrehajtott lengyel–ukrán lakosságcsere követően pár tízezer ukrán lakos még maradt Lengyelország területén. A függetlenségpárti, kommunistaellenes ukrán partizánmozgalom, az Ukrán Felkelő Hadsereg elleni harc adta az ürügyet a lengyel hatóságoknak, hogy keményebben fellépjenek a szláv kisebbségükkel szemben. A „Visztula” fedőnevű akció során, amely 1947 áprilisában vette kezdetét, közel 140 ezer ukrán nemzetiségű lakost telepítettek ki erőszakosan Lengyelország délkeleti vidékeiről és szórtak szét a Visszaszerzett Területeken, ami az ukránok gyors asszimilációját volt hivatott elősegíteni. Tehát az ukránok Wrocławban a többségi lakossághoz képest talán még gyökereltenebbek voltak, ami – a kis létszámuk mellett (alig pár száz személy) – nagymértékben hozzájárult az asszimilációjukhoz. Az ukrán közösség újjászerveződése 1989 után kezdődhetett meg. A helyi ukránoknak is megvan a maga szervezetük a városban – a Lengyelországi Ukránok Szövetsége (*Związek Ukraińców w Polsce, Szojuz Ukrajinciv w Polsce*) wrocławui kirendeltsége programjain, rendezvényein keresztül próbálja megőrizni az itteniek nyelvét, identitását, hagyományait, reklámozva egyúttal az anyaországot, Ukrainát (ahonnan azonban anyagi támogatás nem vagy alig érkezik), valamint támogatva az ukránok „nemzeti egyházát”, a görögkatolikust.

Elsősorban vallási jellege van (de nemzetiségi vonatkozása sem elhanyagolható) a Belvárosban található Tolerancia vagy Kölcsönös Tisztelet Negyedének. Ennek négy „tagja” van: Istenanya születésének temploma (ortodox), Padovai Szent Antal-templom (római katolikus), Isteni Gondviselés temploma (evangélikus) és a zsinagóga. A vallási épületek egymástól 300–400 méterre találhatók, tehát csupán pár percnyi sétára, mintegy szimbolizálva a nagy monoteista (zsidó, keresztény) vallások és a kereszténység három nagy ágának (katolicizmus, ortodoxia, protestantizmus) közelségét. A kezdeményezés népszerűsítésére egy külön alapítványt is életre hívtak (*Fundacja Dzielnica Wzajemnego Szacunku 4 Wyznań* – A Négy Felekezet Kölcsönös Tiszteletének Negyede Alapítvány), amely az oktatáson, más kultúrájú és/vagy vallású emberekkel való személyes találkozókra keresztül kívánja szolgálni a vallásközi és ökumenikus párbeszédet.²² Figyelemre méltó, hogy a kezdeményezéshez nem csatlakozott a görögkatolikus (unitus) egyház, amely az ukránokat gyűjti maga köré.²³ Megemlíthető, hogy a Negyedben inkább az ökumenikus gondolat reklámja folyik, mintsem annak gyakorlati megvalósítása.²⁴

---

²² www.fundacja4wyznan.pl (Utolsó ellenőrzés: 2015. szeptember 25.)

²³ Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy a görög katolikus templom viszonylag távol van a Negyedtől, azonban valószínűbbnek tűnik, hogy az ortodox egyház ellenállásán bukott meg az unitusok kezdeményezésbe való beemelése.

²⁴ A kezdeményezést némileg gyengíti az a tény, hogy a részt vevő közösségek tagjai nem mindegyike ért egyet azzal és támogatja azt.

A továbbélő lengyel város, Lwów

Közép-Európa paradoxonai közé tartozik, hogy egy német jellegű városban egy már nem létező lengyel város nyomait fedezhetjük fel, másképpen fogalmazva: a lengyel Lwów emléke a német Breslauban él tovább.²⁵ Ha manapság Wrocławban járunk, feltűnhet, hogy a Főtéren a *Karczma Lwowska* (Lembergi kocsmá) hívogatja a turistákat és a helyieket, a könyvesboltokban Lembergről és a lengyel Keleti Végekről szóló kiadványok sorakoznak, az éttermekben megtalálhatók az ukrán konyhára jellemző ételkülönlegességek. A lengyel művészettörténet ismerői tudhatják, hogy a jelenleg a városban látható, a mi Feszty-körképünkhöz hasonló Racławicei panoráma eredetileg még a Monarchiához tartozó Lembergben lett kiállítva 1894-ben, és 1946-ban a Szovjetunióból került Wrocławba. Az egyik legfontosabb lengyel kulturális közintézményt, az 1817-ben Galícia fővárosában alapított Ossoliński Nemzeti Könyvtárt (*Zakład Narodowy im. Ossolińskich*), gyűjteményeinek többségével Wrocławban helyezték el a II. világháborút követően.

A városban nemcsak a dialógust, megegyezést kereső szervezetek vannak jelen, hanem a bezárkózó nacionalizmuséi is. A már a nevében is sokat mondó szervezet, a Lemberg és Délkeleti Végek szerelmeseinek Társasága (*Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Północno-Wschodnich*) a rendszerváltás előtt nem sokkal, 1988-ban jött létre. Célja népszerűsíteni a lengyel Keleti Végek tematikáját, támogatni a határ túloldalán maradt lengyel kisebbség tagjait. Mellette alakult meg a *Fundacja Kresowa „Semper Fidelis”*,²⁶ amely kiadja a *Semper Fidelis* című folyóiratot. Ebben a periodikumban nem az ukrán L'viv, hanem a lengyel Lwów kapja a főszerepet, azaz az elveszett szülőföld iránti nosztalgiát, a Keleti Végek lengyel mivoltáról szóló mítoszt élte és erősíti. A város olyan szervezeteknek is székhelye, mint az Ukrán Nacionalisták Büntetteinek Áldozataira Emlékező Társaság (*Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacionalistów*), amely a II. világháború alatt a volt keleti lengyel területeken végbement, az ukrán nacionalisták által végrehajtott lengyelelleses fellépés áldozatainak emlékét ápolja, s tegyük hozzá gyorsan: nem éppen a lengyel–ukrán kiegyezés szellemében. Kérdéses, hogy az ilyen jellegű szervezetek mennyire tudnak életképesek maradni, miután kihál a legidősebb generáció, az, amelyik még emlékszik a II. világháborúra (és a véres lengyel–ukrán konfliktusra), ami miatt – finoman szólva – igencsak bizalmatlan az ukránokkal.

Egy lengyel kutató, Maria Lewicka a pár éve készített felmérésében arra volt kíváncsi, hogy a két, egykoron valóban multikulturális város mai lakosai hogyan viszonyulnak lakóhelyük múltjához. Közös volt a wrocławiai és lebergiek múltértelmezésében, hogy leginkább a saját nemzetükhöz tartozókat említettek, mint lokális hősokeket, olyanokat, akik ráadásul

²⁵ Érdekességként megemlíthető, hogy mind Breslau, mind Lwów a lengyel etnikai határ mentén helyezkedett el, mindkettő multikulturális városként kereskedelmi, kulturális központ volt, és a múltban több állam is birtokolta. Vö. Lagzi 2014.

²⁶ *Semper Fidelis*, azaz mindig hűséges (lat.), Lemberg város jelszava, amely a Lengyelországhoz való szoros kötődését hangsúlyozza.

1945 után tevékenykedtek, tehát a történelmi emlékezet csak lengyel Wrocławot érinti, a német Breslau már nem, s ugye vonatkozik az ukrán L'vivre is.²⁷

A múlt látható és láthatatlan emlékei

Amint azt említettük, a város „degermanizációja” a temetőket sem hagyta érintetlenül, hiszen a Visszatért Területek Minisztériumának 1948-as utasítása alapján a megmaradt német temetőket is fel kellett számolnia a hatóságoknak. Ez a folyamat egészen az 1970-es évekig eltar- tott, és a nekropoliszok helyére zömében parkok, zöld területek létesültek, de volt olyan eset is, amikor a temető helyén lakóépületeket húztak fel. A felszámolásra ítélt sírköveket elad- ták egy kőfaragó vállalatnak, hogy az később lengyel síremlékeket készítsen belőlük vagy egyéb építési célokra kerüljenek felhasználásra. A volt német temetők mostoha sorsa tíz évvel a rendszerváltás után került újra napirendre: 2000-ben a sajtóhírek szerint egy lengyel sír- köves munkájához egy volt német síremléket használt fel. Az eset sokkolta a városi közvéle- ményt, a wrocławai polgármesteri hivatal pedig arra sarkallta, hogy egy emlékművet emeltes- sen a még megmaradt sírkövekből. Ezt 2008-ban leplezték le, a „Közös Emlékezet Emlékműve” („Pomnik Wspólnej Pamięci”) nevet viseli, 60 méter hosszú és négy méter magas betonfalat jelent, ahová több mint tíz, két világháború közötti sírkövet építettek be. Az emlékművet szim- bolikus helyen állították föl, a Park Grabiszyńskiben, amely korábban egy német temetőnek adott otthont (*Kommunal Friedhof in Graebchen*). Az emlékművön egy kétnyelvű (lengyel– német) tábla is található, az alábbi szöveggel: „*Városunk volt lakói emlékének, akik a már nem létező temetőkhöz lettek eltemetve. A wrocławiak*”.²⁸

A múlt „bevallásának” azonban lehetnek más formái is. A klasszika filológia végzett- ségű Marek Krajewski detektívregényei a két világháború közötti Breslauba vezetnek min- ket, ahol Eberhardt Mock nyomozó sötét titkokat leplez le, miközben az olvasó szeme előtt életre kelnek az ismeretlenül is ismerős (vagy ismerősként is ismeretlen) Breslau utcái, intéz- ményei, személyei. A sort 1999-ben a „*Halál Breslauban*” („*Śmierć w Breslau*”) című regény indította, melyet azóta még négy kötet követett a „*bresloui sorozatban*”. A könyvek Lengyel- országban bestsellerré váltak, és számos idegen nyelvre lefordították (a sorozatnyitó kötet magyarul is megjelent 2010-ben).

---

²⁷ Lewicka 2006.

²⁸ Andrzejczak 2015. Témánk szempontjából érdemes megjegyezni, hogy az imént idézett blog Wrocław városának van szentelve, pontosabban történelmének, építészetének, elfeledett helyeinek.

Befejezés

A rendszerváltás utáni wrocławai városvezetés a rendszerváltás után arra tett kísérletet, hogy úgy őrizze meg a város lengyel jellegét, hogy közben a település sokszínű múltját felvállalva beágyazza azt az európai kontextusba. Az etnikai értelemben nemzetileg homogénnek mondható Wrocław valódi multikulturalitása erősen megkérdőjelezhető, hiszen a városban alig maradtak kisebbségek. Az utóbbi két évtizedet meghatározó polgármesterek vezetése alatt a szürke, elhanyagolt, perifériára szorult városból, kihasználva annak földrajzi fekvését (közelebb van Berlinhez és Prágához, mint Varsóhoz), majd Lengyelország uniós csatlakozását, sikerült a várost Alsó-Szilézia gazdasági, szellemi és kulturális központjává átalakítani. Wrocław városfejlesztési koncepciójában fontos szerep jutott a város multikulturális múltja felvállalásának, támogatásának és PR-ba való beemelésének, ennek egyik eredményeként a város 2016-ban az Európa Kulturális Fővárosa rendezvénysorozat házigazdája lesz, ahol a város sokszínű múltja kiemelt szerepet kap. A helyi lakosok „gyökértelensége” – meglepő módon – megkönnyítette az új „városmitosz” elfogadását, hiszen a település „mássága” Lengyelország középső vagy keleti részeihez képest szemmel látható, és 1989–1990 után már semmi kényszer sincs, hogy a központi hatalom (vagy a város vezetése) Wrocław kizárólagos lengyel voltának – nagyjából hamis – képzetét sulykolja.²⁹

Lagzi Gábor

Hivatkozott irodalom

- Andrzejczak, Paweł 2015: *Pamiętajcie o cmentarzach, których nie ma*. (<http://wroclawzwyboru.blox.pl/2008/11/Pamietajcie-o-cmentarzach-ktorych-nie-ma.html>. – Letöltés: 2015. május 20.)
- Davies, Norman – Moorhouse, Roger 2002: *Die Blume Europas. Breslau – Wrocław – Bratislava. Die Geschichte einer mitteleuropäischen Stadt*. Droemer Knaur Verlag, München.
- Davies, Norman – Moorhouse, Roger 2002a: *Microcosm. Portrait of a Central European City*. Jonathan Cape, London.
- Davies, Norman – Moorhouse, Roger 2002c: *Mikrokosmos. Portret miasta środkowo-europejskiego: Bratislava – Breslau – Wrocław*. Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Eggers-Dymarski, Jana – Gizewska, Joanna – Lenk, Karin – Pfeifer, Gabriele: *Pomiędzy starą a nową ojczyzną: Lwowianie we Wrocławiu*. In: Ther, Philip – Królik, Tomasz – Henke, Lutz (red.): *Polski Wrocław jako metropolia europejska. Pamięć i polityka historyczna z punktu widzenia oral history*. Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław, 99–109.

---

²⁹ Thum 2005: 227–235.

- Galent, Marcin – Kubicki, Paweł 2010: An Invisible Revolution. How the Urban Way of Life is Transforming the Identities of Poles. In: Magdalena Góra – Zdzisław Mach (red.): *Collective Identities and Democracy. The Impact of EU Enlargement*. Arena, Oslo, 205–247.
- Harasimowicz, Jan – Suleja, Włodzimierz (red.) 2000: *Encyklopedia Wrocławia*. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Helmich, Magdalena – Kujawiński, Jakub – Kutschke, Margret – Toman, Julianne 2006: „Odniemczanie” i polonizacja, czyli z niemieckiego Breslau powstaje polski Wrocław. In: Ther, Philip – Królik, Tomasz – Henke, Lutz (red.): *Polski Wrocław jako metropolia europejska. Pamięć i polityka historyczna z punktu widzenia oral history*. Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław, 75–84.
- Lagzi Gábor 2003: Egy közép-európai város metamorfózisai. *Regio* (14.) 1., 136–147.
- Lagzi Gábor 2014: Az ukránná vált lengyel–zsidó város. Lemberg/L’viv/Lwów multikulturális öröksége. *Múltunk* (59.) 3., 105–128.
- Lewicka, Maria 2006: Dwa miasta – dwa mikrokosmosy. Wrocław i Lwów w pamięci swoich mieszkanców. In: Piotr Żuk – Jacek Pluta (red.): *My Wrocławianie. Społeczna przestrzeń miasta*. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław, 96–134.
- Ratajczak, Magdalena: *Wielokulturowość miast — współczesny wymiar globalizacji*. (<http://www.khg.uni.wroc.pl/files/khg6RatajczakT.pdf> – Letöltés: 2015. május 21.)
- Thum, Gregor 2003: *Die fremde Stadt. Breslau nach 1945*. Siedler Verlag, Berlin.
- Thum, Gregor 2005: Wrocław – the Myth of the Multicultural Border City. *European Review* (13.) 2., 227–235.
- Thum, Gregor 2006: *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*. Via Nova, Wrocław.
- Zabłocka-Kos, Agnieszka 2008: W poszukiwaniu nowych idei. „Dzielnica żydowska” we Wrocławiu – przeszłość i teraźniejszość. In: Monika Murzyn-Kupisz – Jacek Purchla (red.): *Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*. MCK, Kraków, 325–342.
- Zawada, Andrzej 2007: Bresław. *Nagyvilág* (52.) 12., 997–1015.